

УДК 001.891(091)

ГОРБАНЬ
Юрій Андрійович,
д-р іст. наук, професор,
головний науковий співробітник
ДНСГБ УААН (м. Київ)

ГОРБАНЬ
Тетяна Юріївна,
канд. іст. наук, доцент,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, доцент

ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: ІМПЕРАТИВИ НЕУПЕРЕДЖЕНОГО ПІЗНАННЯ

З урахуванням сучасних методологічних підходів і тенденцій у вітчизняній і зарубіжній історіографії визначені пріоритетні принципи історичного дослідження, які мають забезпечувати об'єктивність його результатів.

С учетом современных методологических подходов и тенденций в отечественной и зарубежной историографии обозначены приоритетные принципы исторического исследования, обеспечивающие объективность его результатов.

Priority principles of historical research, which must provide objectivity of its results, are defined with taking into account modern methodological approaches and tendencies in domestic and foreign historiography.

Достовірне знання про минуле є важливим фактором дієвого впливу на сучасний стан та перспективи подальшого розвитку суспільства і держави. Адже історична пам'ять, сформована на основі об'єктивного пізнання історії, не тільки поєднує минуле з сучасним, а й «підказує» осмислений вибір майбутнього. Звичайно, мова не йде про пошуки в минулому готових відповідей на питання, які повсякчас ставить соціально-політична практика сьогодення. Виходимо з того, що прикладне значення історичного дослідження

можливе, але його основним завданням є пошук істини, виявлення нових достовірних фактів, об'єктивна інтерпретація суспільно-значимих подій, з'ясування їхньої послідовності, причин і наслідків. Загалом же досвід минулого корисний перш за все своїми історичними уроками. Разом із тим історична наука, сама звільняючись від ідеологічних стереотипів минулого, має прислужитися суспільству, орієнтуючи його на сприйняття своєї історії без тенденційності, упередженості, емоційної гіпертрофії.

З багатьох можливих основоположних принципів неупередженого історичного пізнання виокремимо декілька, найбільш визначальних і вживаних у дослідницькій практиці.

Історик, який претендує на об'єктивність свого дослідження і його наукову значимість, передусім повинен орієнтуватися на принцип пріоритету історичного факту, а не його оцінки. Факт завжди є об'єктивною даністю, тоді як оцінка за своєю природою має суб'єктивний характер, може знаходитися (усвідомлено чи неусвідомлено) у полоні політичної кон'юнктури, ідеологічних або політичних уподобань автора, його схильності до міфологізації тих чи інших історичних подій, суспільно значимих процесів тощо. А відтак, оціночні положення, твердження, авторські судження щодо одних і тих самих явищ часто мають суперечливий, а то й взаємовиключний характер. До того ж оцінки об'єктивно можуть мати й амбівалентний характер. Як, наприклад, дерево осінньої пори одночасно можна характеризувати і як напівзелене, і як напівжовте. У даному випадку шукати істину, яка «лежить посередині», навряд чи доцільно.

Пріоритет історичного факту не означає, що історичне дослідження за змістом повинне бути передусім підбіркою фактів. Самі по собі факти не є самодостатніми, отже, їх «нанизування» не повинне перетворюватися на самоціль. Філософія історії, за В. Липинським, важливіша за документалізм. Аналогічної думки дотримувався і відомий російський філософ Л. Карсавін: «Ми очікуємо від історика не фактів, у добуванні яких бачать свою вищу мету тільки не здатні історично мислити професіонали, що не втомлюються ритися в

архівах. Ми очікуємо від нього розумової роботи – нового розуміння і висвітлення» [1, с. 254–255]. А це означає, що факти потрібно вибудовувати в логічний ряд, піддаючи їх системному аналізу в одних випадках, синтезуючи (узагальнюючи) в інших. Те й інше повинне мати своїм логічним завершенням науково значимі висновки, твердження, авторські самостійні судження. Історичний досвід лише тоді стає практичним надбанням наступних поколінь, коли він належним чином проаналізований і осмислений.

Сказане раніше про суб'єктивний характер оцінки не заперечує того, що коли стосовно тих чи інших історичних фактів, подій чи явищ можливе подвійне, потрійне тощо трактування, то, з позиції іншого важливого принципу пізнання історії – принципу наукового плюралізму, «право на життя» повинні мати всі версії. Адже будь-який автор має право на свої думки і особисті підходи до певної проблеми, головне, щоб вони не були спонукою до перекручування фактів або їх тенденційного підбору, підлаштовування під упереджені судження і висновки. При цьому, беручи до уваги дослідницьке різноголосся, зазначимо, що будь-який історик-дослідник також має право на основі неупередженого узагальнюючого аналізу різних версій своїх попередників робити власні висновки, які можуть не співпадати з висновками цих попередників. У науковій дискусії має перемагати переконлива аргументація.

Зауважимо також, що плюралізм думок різних авторів та результатів їхніх наукових досліджень потребує не тільки критичного аналізу наукового доробку попередників, а й інтеграції концепцій та оцінок, що в ньому містяться. Недостатньо мету історичного дослідження (історіографічного аналізу зокрема) обмежувати завданнями показати розходження, протилежність в авторських оцінках тих чи інших явищ, подій, конкретних фактів. Історія, зазначав відомий дослідник з українського зарубіжжя І. Лисяк-Рудницький, повинна включати в себе як неодмінний елемент можливі альтернативи [2, с. 456]. Тож історик зобов'язаний «вислухати» всі їх, обґрунтовуючи ту з них, яка, на його переконання, найбільш адекватно відтворює дійсність.

Незаперечним імперативом об'єктивного пізнання має бути наявність достовірних та репрезентативних історичних джерел, які містять інформацію про минуле стосовно предмета дослідження. Немає іншої можливості пізнати минуле, окрім пізнання через історичне джерело. Ним є передусім документальні свідчення – як опубліковані, так і ті, що зберігаються в архівних фондах, офіційна статистика, літературні джерела тощо. Писемні документи єдині здатні адекватно відтворити процеси, які вже знайшли своє завершення. При цьому розбіжність ідейних та політичних позицій авторів або владних органів, які продукували документи, не може апіорі розглядатися як фактор зниження пізнавальної цінності тих чи інших документів.

Як доповнення до сказаного зауважимо й таке. Серед істориків побутує неписане правило – віддавати перевагу опублікованому, а не архівному джерелу, якщо йдеться про одні й ті самі документальні матеріали. Не заперечуючи проти такого правила в принципі, маємо пам'ятати, що при опублікуванні архівних матеріалів з боку укладачів документальних збірників можливі купюри щодо «незручної» інформації з позицій кон'юнктурної «доцільності» – партійно-класової в минулому, національно-патріотичної в сьогоденні.

Важливу інформацію щодо окремих аспектів предмета дослідження містять у собі джерела особового походження – щоденники, спогади, мемуари тощо, особливо коли предметом дослідження є життя та діяльність знакових постатей вітчизняної історії. І хоча, на відміну від документальних джерел, вони не позбавлені певного суб'єктивізму, оскільки відображають авторське бачення «подій, людей і самого себе» у тих чи інших подіях, все ж вони дають можливість поглянути на проблему, що є предметом дослідження, «зсередини». Хоча з урахуванням різних причин багато що в таких джерелах доводиться сприймати на віру або ж, уникаючи цього, шукати додаткові джерела інформації, здійснювати порівняльний аналіз при розгляді тих чи інших подій, конкретних фактів.

Об'єктивний дослідник має бути рівновіддаленим від ідейно-політичних цінностей, навколо яких у той чи інший період суспільного розвитку консолідувалися і консоліднуються адекватні їм політичні сили. Для прикладу: як громадянин, історик може проявляти прихильність чи то до національної (правої), чи соціальної (лівої) ідеологій. Проте як історик-дослідник він має уникати ідеологічної чи політичної заангажованості. Наприклад, можна тільки уявити, до яких висновків може прийти переконаний анархіст, вивчаючи історію державності. Тож щоб не спотворювати характер науки, радив французький соціолог Е.Ренан, звільнимо її від обов'язків висловлювати свій оціночний погляд щодо проблем, з якими пов'язано стільки суспільних інтересів. У науки є краще призначення: будемо просто питати в неї істину.

У контексті суспільних українських реалій сьогодення важливо не опинитися в полоні як тенденційно-критичного висвітлення минулого, чим «грішила» радянська історіографія, так і ангажованої апологетики «патріотичної минувшини», тобто некритичного погляду на нашу історичну спадщину. У зв'язку з цим переконливим видається застереження: «Сучасник ніколи не повинен квапитися з остаточним вироком історії, бо історія – це процес, відкрита книга, в якій ставити останню крапку завжди передчасно, бо історія сама здійснює постійну селекцію корисного й доцільного, відтіняє важливе від другорядного» [3, с. 5–6]. До сказаного варто додати й таке: неупереджено заглиблюючись у суть процесів і явищ, що відбувалися в минулому, необхідно сприймати їх не лише з погляду відомих на сьогодні результатів. Наукове дослідження – не рух до наперед визначених висновків. Історик повинен побачити процеси минулого в динаміці, незавершеними, такими, якими вони були на той час, коли їхні наслідки ще були невідомі і не одержали пізніших суб'єктивних оцінок. Історія, писав, посилаючись на Гю Тривор-Роупера, І.Лисяк-Рудницький, це не тільки те, що сталося; це те, що сталося у контексті того, що могло статися [4, с. 456].

Незаангажований дослідник повинен зважати й на те, що сьогодні ще неможливі об'єктивні оцінки щодо багатьох явищ вітчизняної історії, про що

красномовно свідчить і сучасна політична повсякденність. Це стосується, наприклад, оцінок націоналізму чи комунізму (і як ідеології, і як політичної практики), оскільки вони (оцінки) залежать від ціннісних орієнтацій, які в нашому суспільстві все ще залишаються діаметрально протилежними – від беззастережної апологетики до безкомпромісного засудження. Прозорливим виявилось передбачення французького історика М. Ферро, який ще на світанку горбачовської перебудови писав, що в часи гласності спотворення історії відбуватиметься значно швидше, ніж дослідження того, що в дійсності відбувалося. Оскільки раніше історією маніпулювали, то сьогодні, зазначав він, будь-яке «відкриття», навіть саме абсурдне, сприймається як істина поза сумнівом [5, с. 192]. З чого й потрібно виходити, віддаючи пріоритет фактам, а не їх суб'єктивним оцінкам. Щоб бути об'єктивним, історик не повинен обслуговувати політичні замовлення, зберігаючи розумну дистанцію між своїм покликанням як ученого і сучасним політичним дискурсом.

Системно-критичний аналіз фактів, подій і явищ суспільного життя як метод наукового аналізу є однією з методологічних домінант історичного дослідження, яке претендує на об'єктивність і наукову результативність. Ідеться, зокрема, про такий підхід до їх аналітичного осмислення, який, як правило, уникає ціннісних оцінок: «добре» чи «погано». Сказане повною мірою відноситься і до аналізу історіографічного доробку наших попередників. Переконливий приклад щодо цього подавали найвидатніші представники вітчизняної суспільно-політичної думки, які широко послуговувалися критичним методом, причому застосовували його при аналізі поглядів не лише своїх ідейних антагоністів, а й світоглядних однодумців. Наприклад, критичні, часом досить різкі, оцінки щодо окремих концептуальних домінант у ранніх творах М. Грушевського висловлювали М. Драгоманов, І. Франко. Пізніше «державник» В. Липинський не погоджувався з соціально-класовими концепціями «народників», найбільш знаковою постаттю серед яких наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть був той же М. Грушевський.

Принагідно зауважимо, що всі вони, як і багато інших (наприклад, адепти ідеї інтегрального націоналізму – Д. Донцов, М. Міхновський, чи марксистської ідеї – М. Скрипник, М. Хвильовий) належали до однієї й тієї ж когорти мислителів – творців і носіїв української національної ідеї, хоча вона і постає в їхній ідейній спадщині під різним кутом зору.

Історіографічна складова повинна бути обов'язковою в дослідженні, яке претендує на серйозні наукові результати. Неупереджені історіографічні узагальнення наукових надбань істориків різних поколінь мають прислужитися збереженню живого зв'язку різних часів і поколінь. Історіографія має давати об'ємне і багатовимірне бачення не тільки минулого в сучасному, а й сучасного в минулому.

Дослідник повинен урахувати, що під впливом кардинальних змін, що за останні два десятиліття відбулися як в суспільному устрої України, так і у вітчизняній історичній науці, відповідно змінювалися й ідеї та парадигми політичного мислення, світоглядні орієнтації дослідників. По-іншому сприймаються не тільки окремі історичні факти, а й визначальні для долі держав і народів історичні процеси, урізноманітнюються оцінки одних і тих же подій, історичних постатей, з ними пов'язаних. Але ж самі факти, події минулого і люди, до них причетні, залишилися такими, якими вони були в той чи інший історичний період. А відтак нові історичні дослідження мають базуватися на одному й тому ж вихідному масиві достеменно відомого матеріалу, з урахуванням багатого наукового доробку, що нагромаджувався десятиліттями, а то й століттями. Доробку, який у тих чи інших аспектах потребує переосмислення, але не ігнорування, наслідком чого можуть бути нові міфи й ілюзії. Сучасний дослідник не має права перекреслювати попередні історіографічні напрацювання. Розходження в поглядах на ті чи інші суспільно значимі події і їх оцінках не означає, що «інакомислячі» не заслуговують на увагу й повагу.

В історіографічному екскурсі, визначаючись із сучасним станом наукової розробки проблем, що співпадають чи близькі до предмета дослідження,

необхідно враховувати, що великий масив літератури має пропагандистську спрямованість чи ідеологічну закомплексованість, тож оригінальних концептуальних підходів і висновків у них, як правило, немає. В умовах політизації історії, намагання переписати її під політичну кон'юнктуру не бракує й такого роду публікацій, які не стільки наближають до наукової істини, скільки віддаляють від неї. Мусимо зважати й на те (визнаємо ми це чи не визнаємо), що історик у політизованому суспільстві, в сучасному українському зокрема, у своєму дослідженні часто на перший план ставить кон'юнктурні інтереси сьогодення, не заглиблюючись у політичні і соціокультурні проблеми та пристрасті тієї епохи, яка хронологічно окреслює рамки предмета дослідження. Тож якими б палкими поборниками «правди історії» ми не були, як би не переконували себе й інших у тому, що історія є сестрою істини, а не служницею ідеології чи політики, маємо зважати на даність: реально історія як наука є більшою чи меншою мірою *суб'єктивною* реконструкцією минулого, «пропущеною» через політичну злобу сьогодення.

Як і кожна наука, історична наука має три обов'язкові компоненти, які концептуально визначають авторський замисел. Ідеться про об'єкт, предмет та методи дослідження. Причому, зазначає відомий історик М. Брайчевський, окремі праці якого мають історіософську, історіологічну спрямованість, для вчених, які вивчають процеси «у нас на очах» (економісти, соціологи, фізики, хіміки тощо), предмет дослідження є водночас і його об'єктом. Але як тільки вони залишають сферу процесів, що продовжують діяти в наш час і відходять до сфери *минулого*, вони перестають бути економістами, соціологами, фізиками... і перетворюються на істориків відповідного фаху. Віднині їм доводиться користуватися методами історичного дослідження і насамперед дбати про джерела потрібної інформації. Тут розмежування предмета і об'єкта дослідження набуває принципового характеру, бо, окрім джерела, іншої можливості пізнати минуле не існує [6, с. 85].

З такими судженнями автора логічно узгоджується його ж висновок, що об'єктом дослідження є та частина навколишнього світу, з якою взаємодіє

дослідник в процесі наукового пізнання. А оскільки історик взаємодіє передусім з історичними джерелами, то вони для нього і є основним об'єктом дослідження. Предмет дослідження вчений визначає як ту частину об'єктивного світу, яка є «властивою метою даної науки». Тобто стосовно окремо взятого історичного дослідження його предмет і мета якщо не співпадають буквально, то максимально узгоджуються між собою. Нарешті, метод дослідження, за Брайчевським, «становить собою сукупність прийомів, здатних забезпечити одержання та переробку потрібної інформації» [5, с. 84].

Сформульовані названим автором визначення правомірно розглядати як альтернативні до тих, які вважаються загальноприйнятими, проте не мають чіткої визначеності. Так, нормативні документи ВАК України визначають: «*Об'єкт дослідження* – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію й обрано для вивчення. *Предмет дослідження* міститься в межах об'єкта». Мало що додає для розуміння названих визначень, особливо дисертантом-початківцем, і наступне трактування: «Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження» [7, с. 42]. Можливо, саме з цієї причини визначення об'єкта і предмета дослідження в дисертаційних роботах формулюються розпливчасто, неконкретно, «провокуючи» на захисті відповідні запитання до дисертанта, які нерідко заводять його у глухий кут.

На завершення наведемо декілька міркувань автора капітальної праці з історії Європи Нормана Дейвіса в контексті постановки питання, означеного в назві даної статті. Спонукою до цього є не розхожий вислів про те, що немає пророка у своїй вітчизні, а усвідомлення необхідності враховувати тенденції розвитку світової історіографії як умови виявлення евристичних можливостей тих чи інших новітніх світоглядних і методологічних підходів, якими послуговується світова наука, та адаптувати їх до вивчення вітчизняної історії. Узагальнюючи думки окремих європейських істориків, названий автор опосередковано солідаризується з ними в тому, що «поточні справи» не можуть

стати історією, «поки не мине півсторіччя, поки документи не стануть доступними і запізнiла мудрість не прояснить людського розуму» [8, с. 18]. Це небеззаперечне судження він пояснює тим, що сучасна історія піддається різноманітним політичним тискам. Вважаючи наведену точку зору вагомою, автор тут же зазначає, що за таких умов «дослідження має уриватися на місці, де воно стає найцікавішим».

Заслуговують на увагу й ряд інших суджень автора названої праці. Зокрема, він вважає вмотивованими сучасні тенденції до того, «щоб знати дедалі більше про дедалі менше», погоджуючись у принципі з тими істориками, які вважають, що «єдиний шлях до нових відкриттів – копати вглиб на вузькій ділянці» [9, с. 17, 19]. Не менш актуальним є і застереження-порада тим історикам, які «більше витрачають енергії на свої власні дебати, ніж на проблеми, з якими стикаються їхні багатостраждальні читачі. Тоді як прагнення до наукової об'єктивності допомогло б набагато зменшити колишнє буяння фантазії і відокремити факти від вигадок» [10, с. 21–22]. Поради, до яких варто не тільки прислухатися, а й взяти їх до дослідницького арсеналу методологічних орієнтирів. За таких умов події минулого не будуть, свідомо чи не свідомо, підганятися під пізніші політичні гасла.

Список використаної літератури

1. *Карсавин Л.* Философия истории / Л. Карсавин. – СПб. : АО Комплект, 1993. – 351 с.
2. *Лисяк-Рудницький І.* Карпатська Україна / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак та ін. – К. : Основи, 1994. — Т. 1. – С. 451–470.
3. *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки : проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Ю. Левенець. – К. : Стилос, 2001. – 585 с.
4. *Лисяк-Рудницький І.* Назв. праця.
5. *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира : пер. с фр. / М. Ферро. – М. : Высш. шк., 1992. – 350 с.
6. *Брайчевський М.* Вступ до історичної науки / М. Брайчевський. – К. : Видавн. дім «КМ Akademia», 1995. – 168 с.
7. *Основні вимоги до дисертацій та авторефератів дисертацій* // Бюл. ВАК України. – 2007. – № 6. – С. 41–48.

8. *Дейвіс Норман. Європа. Історія / Дейвіс Норман / пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 1463 с.*

9. *Там само.*

10. *Там само.*